TÜRK KÜLTÜRÜNDE BALBALLAR VE MEZAR TAŞLARININ MUTLUHAN TAŞ'IN RESİMLERİNE YANSIMALARI

Sümeyye Eylül YILDIRIM
Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Estitüsü, Bileşik Sanatlar Anabilim Dalı (SY), sumeyyeyldrm95@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6281-7548

Asuman AYPEK ARSLAN
Doç. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi Öğretim Üyesi, Ankara, asuman.aypek@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9400-2642

Yıldırım, Sümeyye Eylül ve Asuman Aypek Arslan. "Türk Kültüründe Balballar ve Mezar Taşlarının Mutluhan Taş'ın Resimlerine Yansımaları". Kalemişi, 24 (2024 Bahar): s. 1–9. doi: 10.7816/kalemisi-11-24-01

ÖZ

Türk kültürü, binlerce yıllık zenginliğiyle dünya üzerinde benzersiz bir konuma sahiptir. Bu kültür, tarih boyunca birçok simge, ritüel ve gelenekle şekillenmiştir. Bu geleneklerden biri de balballar olarak bilinen, Türk toplumunun hayatında önemli bir yer tutan, koruyucu ruhlar veya ruhani varlıklar olarak kabul edilen figürlerdir. Türk Heykel sanatının tarihsel gelişim süreci açısından da büyük önem taşıyan balballar, İslâm öncesinin mezar taşlarıdır. İslâm sonrası mezar taşı geleneği, balbalların evirilmiş formlarıdır denilebilir. Günümüzde, sanatçılar bu geleneksel figürleri modern sanat eserlerinde yeniden yorumlamakta ve günümüzün sanat anlayışına uygun bir şekilde sunmaktadırlar. Bu bağlamda, Türk ressam Mutluhan TAŞ'ın eserlerindeki balballar; İslâm öncesi ve İslâm sonrası mezar taşlarının ortak anlatım dilinin modern sanatın araçlarını kullanarak yeni bir felsefi ve plastik perspektif sunması açısından önemlidir. Bu çalışma kapsamında yöntem olarak nitel araştırma tekniklerinden istifade edilmiştir bu bağlamda, literatür taramaları yapılmış ve sanatçı katalogları incelenmiştir. Ayrıca sanatçı görüşme formu düzenlenmiştir. Balbalların tarihsel kökenleri ve önemine dair kaynaklar taranmış, sanatçı Mutluhan Taş ile kişisel görüşme gerçekleştirilerek Türk kültüründe mezar taşı geleneğinin ortak anlatım dili üzerine tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Balbal, Mezar taşları, Plastik sanatlar, resim, Mutluhan Taş

Makale Bilgisi:
Geliş: 12 Ocak 2024 Düzeltme: 14 Mart 2024 Kabul: 24 Mart 2024

Giriş

Geç Bronz çağından itibaren karşımıza çıkan balballar, Merkezi Asya başta olmak üzere Güney Sibirya'da yaşayan eski Türkler tarafından ölen şahsın anılması için mezarının yanına veya kurganların etrafına dikilen taş heykellerdir (Türker, 2009:38) İskitler döneminde mezar etrafının yanı sıra anma ve özel törenlerin yapıldığı yerlere de dikilmiştir. Ekseriyetle Göktürkler döneminde yaygın olarak kullanılan balballar, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Türkler hem İslâm öncesinde hem de İslam sonrasında ölen yakınlarının ve devlet adamlarının bu gibi anıt ve heykelleri, ölen kişiyi bu dünyada sembolik olarak temsil eden araçlar olarak kullanılmışlar, diktikleri anıt ve balbalların karşısında saygı ile eğilerek onlara kurban sunmuşlardır (Efendiyev, 1980:12).(Görsel-1) Kızlasov'a göre; Balballar öldürülen düşmanı sembolize etmek için, onun mezarı etrafında dikilen taşlara denilse de, (Kızlasov, 2005:697) Emel Esin; "Türk Alpleri için yapılan mezarlarda, savaşta öldürülen düşmanların ruhlarını temsilen "balbal" adında yontulmamış, sade tahta veya taşlar dikildiğinden bahseder."(Esin,1997:6). Jean-Paul Roux da kendi eserinde; Buna benzer şekilde, öldürülen düşmanları temsil etmek için şekilsiz, yekpare, dikdörtgen taş dikildiğini, Ata diye adlandırılan tanınmış ve saygın ölüleri temsil etmek için ise gömüt heykeller olan balbalları diktiklerini söyleyerek bu ikisini birbirinden ayırt etmek gerektiğini vurgular (Roux,1994: 35).

Görsel-1: Balballar. (Çoruhlu.2001:117)

Eski Türklerin ölü defin geleneklerine dair ilk bilgiler M.Ö. III. yüzyıla kadar uzanır. Çin kaynaklarına göre, eski Türklerin defin törenleri çeşitli adetler içerir: ölü için yapılan yas merasimi olan "yoğ", gömme veya yakma, birden fazla ölünün gömülmesi, cesetlerin mumyalanması (tahnit), eşyalar ve yemeklerle birlikte gömme, mezarın bir köşesine at gömmek, Alpin mezarının yanına kendi heykelini dikme (sin ve balbal), ölüyü tabuta koyup ağaca asmak gibi adımlar sıralanır. (Rustamova, 2022:259-306).

Göktürkler döneminde Kurgan, önemli bir mezar yapısıydı, ancak Göktürkler, ölen kişinin anısına yapılan mezar komplekslerini inşa etmek için yeni bir mimari anlayış benimsemişlerdir. Orhun Irmağı kıyılarında bulunan Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk mezar kompleksleri, bu anlayışın en önemli örneklerindendir. Bilge Kağan'ın mezar kompleksi, diğerlerinden daha büyük olup, buradaki balbal sıralaması üç kilometreyi aşmaktadır. Bilge Kağan Külliyesi'nde 350 metre uzunluğundaki balbal sıralamasıyla bilinmektedir. (Belli, akt. Arslan, 2017: 1925,1926). Göktürk Devleti'nde mezar taşı dikme geleneği, ölen kişinin portresini yaparak heykelini oluşturma şeklindeydi. Erkekler için "taş baba", kadınlar için ise "taş nine" adı verilen bu heykeller, çok gelişmiş bir portrecilik anlayışıyla yapılmıştır. (Çoruhlu.2001: 95-146) (Görsel-2)

Göktürklerden günümüze ulaşan birçok taş baba ve taş nine, bu geleneğin birer örneğidir. Kaynaklarda "bediz" olarak da adlandırılan bu heykeller ya da tasvirlere, "taş baba", "taş nine", "balbal" gibi terimler de kullanılmaktadır. Öldürülen düşmanları temsil eden balbalların bir kısmı ise günümüzdeki anlamda heykel kavramını karşılamamaktadır. Muhtemelen ilk kez Göktürk devrinde görülmüş olan balbalların çok azı insan

şeklinde biçimlendirilmiştir. Bu nesnelerin çoğu zor taşlardan yapılmış basitçe yontulup düzenlenmiştir. (Rustamova, 2022:259-306). Türklerin erken dönemine ait yazılarda ve diğer eserlerde "bediz" kelimesinin hem resim, süs, süsleme, bebek, beze anlamlarında hem de heykel anlamında kullanıldığı belirtilmelidir. (Çoruhlu.2001: 95-146)

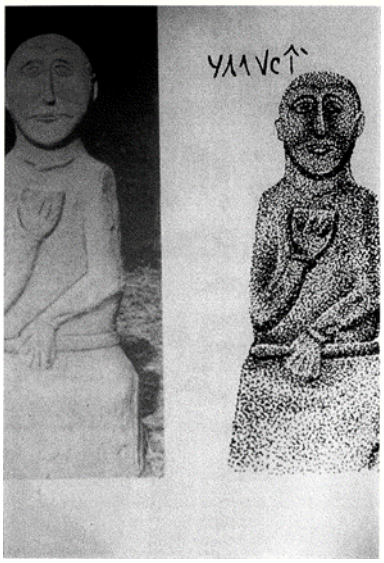

Görsel-2: Balballar. (Çoruhlu.2001:118)

Göktürkler döneminde mezarlık alanlarda geyikli taşlara benzer taşlar ve basitçe yuvarlatılmış taş dikitler yer almaya devam etmiştir. Yukarda bahsedildiği gibi kabaca bir insan şekli verilmiş ya da düzleştirilmiş olan tüm bu taşların balbal olduğu kabul edilmektedir. (Rustamova, 2022:259-306).

Balballar, düşmanın taşa dönüşmesini de simgelemektedir. En küçükleri 40-50 cm, en büyükleri ise 170-200 cm yüksekliğindedir. Balbalların taştan yapılmaya başlanmasıyla birlikte, 13. yüzyıldan itibaren daha kolay işlenebilen ağaçlardan da yapılmıştır. Türklerin diğer cenaze töreni gelenekleriyle birlikte zamanla ortadan kaybolmuştur. (Belli, akt. Arslan, 2017: 1926,1927). Göktürk Dönemi'nde, bu anıtların altında bulunan kaplumbağa kaideler de dikkat çekicidir. Kaplumbağa, uzun ömür ve evrenin sembolü olarak gök, yer ve evreni temsil eder. (Çoruhlu, akt. Arslan, 2017: 1927)

Balbalların İslam Sonrası Türk Kültüründeki Değişimi ve Mezar Taşları

Türklerin İslâm dinini kabul etmelerinin ardından mezar taşlarında da form değişimleri olmuştur. Orta Asya'nın farklı bölgelerinde "Kayrak taşı" olarak isimlendirilen bu özgün eserler, VIII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar. İlk dönem kayrak taşları en çok Kırgızistan, Kazakistan olmak üzere Türkmenistan ve Özbekistan'ın Semerkant, Buhara ve yukarı Zerefşan bölgelerinde görülmektedir. Bu bölgeler İpek Yolu'nun geçtiği ana yollar olup, aynı zamanda Karahanlıların hüküm sürdüğü şehirlerdir. Araştırmacı Vyatkin (Akt: Dodhöcayeva,1983:13). 1979 yılında, Kayrak taşlarının Karahanlıların İslâm dinini benimsemelerinden sonra ortaya çıktığını söylemiştir. M. Masson ise kayrak taşlarının anıt heykellerden esinlenilip İslâm'a uygun şekle getirilerek İslâm'dan sonra da Türkler tarafından ölen kişinin mezarına dikilmeye devam devam edildiğini belirtir (Dodhöcayeva, 1983:13).

Kayrak taşlarının tipik özellikleri tıpkı anıt heykeller gibi tek parçalı yontulmuş ve cilalanmış taştan yapılmasıdır. Tek parçalı taşa dikdörtgene yakın şekil verilip üst kısmı yuvarlak biçimde yapılarak etrafına sade düz çizgi, ya da kıvrımlı bezemeler ile şerit çizilmiştir. Kayrak taşa anıt heykellerinde olduğu gibi insan şekli yapmak yerine Arap harfleri ile Kur'an-ı Kerîm'den ayetler, hadisler, ölen kişi hakkında kişisel bilgiler, şahsı aşırı öven metihler ve ölüm tarihi gibi bilgileri içeren kitabeler yazılmıştır.

Türklerin Anadolu'daki hakimiyetinden sonra inşa edilen Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Medeniyetinde ise Balballar ve Kayrak taşları anıtsal mezar taşlarına dönüşmüştür. Selçuklu dönemine ait Ahlat mezar taşları, koyun ve at formlu mezar taşları üzerinde barındırdığı semboller açısından Balbal geleneğinin taşıyıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. (Görsel.3)

Görsel-3: Koç başlı mezar taşları. Tunceli. (Sanal,2024)

Türkiye Selçuklu Devleti'nin en büyük Sultanı olarak kabul edilen I. Alâeddin Keykubat zamanında Konya'ya davet edilen Hz. Mevlâna ve ailesi, XIII. Yüzyıldan günümüze süregelen Mevleviliğin ve Mevlevi kültürünün Konya merkezli Tüm Anadolu, Kıbrıs, Ortadoğu ve Balkanlarda yayılıp yaşamasına sebep olmuştur. Bu kültürün içerisinde Mevlevi mezar taşları önemli bir yer tutmaktadır. Mezar taşının üzerinde ölen kişinin makamı ve görevleri övgülü bir dilde yazılırken taşın en üst kısmında ölen kişinin derviş, şeyh ya da çelebi soyundan olup olmadığına ait bilgiler, sikkenin ve destarın formundan rahatlıkla anlaşılabilmektedir. (Görsel 4)

Görsel 4: Mevlâna Türbesi haziresinde bulunan mezar taşları. Konya (Sanal, 2024)

Osmanlı Devleti döneminde mezar taşları, ölen kişinin meslek grubu, statüsü ve kişiliği hakkında önemli bilgileri günümüze taşımaktadır. Form olarak çeşitlilik gösteren bu formlar Türklerin Balbal geleneğinin günümüze kadar devam ettiğinin en önemli göstergelerindendir.

Mutluhan Taş ve Türk Sanatındaki Yeri

Prof. Dr. Mutluhan TAŞ, 1973 yılında Hollanda/Almelo'da doğdu. 1994 Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Resim-İş Eğitimi Bölümü'nden mezun oldu. 1994-1998 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı orta dereceli okullarda Resim Öğretmeni olarak çalıştı. 1998 yılında Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Resim-İş Eğitimi Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı. Aynı Üniversite'nin Sosyal Bilimler Enstitüsü Resim Eğitimi Anabilim Dalı'nda 2001'de Yüksek lisansını, 2010'da "XIII. Yüzyılda Anadolu'da Hâkim Olan Tasavvuf Hareketlerinin 1980 sonrası Çağdaş Türk Resim Sanatına Yansımaları" konulu tezle doktorasını tamamlayıp "Bilim Doktoru" unvanı aldı. 2010 yılında Selçuk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Heykel Bölümüne Yrd. Doç. Dr. Ünvanlıyla öğretim üyesi olarak atandı. 2014 yılında Doçentlik Ünvanını alan sanatçı, 2020 yılında Profesörlüğe atandı. Aynı Fakülte de Heykel Bölüm Başkanlığı, Dekan Yardımcılığı, Seramik Bölüm Başkanlığı, Fakülte Yönetim kurulu üyeliği görevleriyle, Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü Yönetim kurulu üyeliği ve SELGÜSED (Selçuk Güzel Sanatlar Derneği) Dernek başkanlığı görevlerini yürüttü.

Mevlâna Araştırmaları Enstitüsünde farklı disiplinlerden gelen yüksek lisans öğrencilerine 12 yıl boyunca "Türk-İslâm sanat felsefesi" dersleri verdi.

2022 yılında Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Resim-iş Öğretmenliği Anabilim Dalı Heykel Ana sanat dalına Profesör olarak atandı.

Günümüze değin 4 Heykel olmak üzere 15 kişisel sergi gerçekleştirdi. 100'den fazla ulusal ve uluslararası karma resim sergisine katıldı.

Türkiye'de ve Dünya'da birçok resmi ve özel koleksiyonlarda resimleri bulunan sanatçı Ressam-Heykeltıraş-Akademisyen kimliği ile öne çıkmaktadır.

1998 yılında Ceyhan Deprem Anıtı ile başlayan heykel çalışmaları Türkiye'de gerçekleştirdiği 100 ün üzerinde Anıt heykelle devam etmektedir.

Türkiye'de 21 müzede 400 ün üzerinde hiperrealist silikon heykeli bulunan sanatçı, Türkiye Selçuklu Sultanlarının kimliklerinin tespiti ve yeniden yüzlendirilmesi projesinde bilim kurulu üyesi ve uygulamacı heykeltraş olarak görev yaptı. (Akpolat, E., Taş, M. 2023). (Görsel.5-6-7)

Görsel-5-6-7: II.Kılıçarslan'a ait yeniden yüzlendirme aşamaları.(Taş.M,Akpolat,E.2023:486-488)

Mutluhan TAŞ, Türkiye'de ve dünyada kriminal yeniden yüzlendirme konusundaki en önemli uzman sanatçılardandır.

Mutluhan Taş Resimlerinde Balbalların ve Mezar Taşlarının Anlamı ve Yansımaları

Mutluhan Taş, Türk kültürünün derinliklerinden ilham alarak, resimlerinde balballar ve mezar taşlarını stilize figüratif bir anlayışla sıkça kullanmaktadır. Türklerin İslam öncesine ait Şaman inançlarının da etkisi olduğu düşünülen balballar ölmüş kişilerin ruhlarına bekçilik yapan kutsal taşlardır (İba, 2020:88). (Görsel-8)

Görsel-8: Mutluhan Taş, "Balballar ve Mevlevi Mezar Taşları". T.Ü.A.B.140x180.2013.

Onun eserlerindeki balballar ve mezar taşları ölmüşlerin değil dünyasını değiştirmiş "suskunların" kendi dünyalarından yaşadığımız dünya ile olan mistik ilişkisidir ve izleyiciye derin ruhani anlamlar yükler. (Görsel.9,10)

Görsel-9-10: Mutluhan Taş, "Balballar ve Mevlevi Mezar Taşları". T.Ü.A.B.140x180.2022.

İslâm öncesi Türk Kültüründe kullanılan balballar, İslam sonrası mezar taşlarıyla yan yana veya iç içedir. Taş, Mevlevi mezar taşlarının ve balbalların taştan insanlar gibi resmedilmesinin sebebini inanç temellerine dayandırarak, ölülerin aslında ölü olmadığını ruhların ölümsüz olduğunu ve kendi evrenlerinde yaşamaya devam ettiğini başlarında bulunan mezar taşlarıyla ifade ettiğini dile getirir. Aynı zamanda heykeltraş olan sanatçının resimlerindeki anıtsal formlar, zengin renk kullanımı ve kaligrafi ile taş balbalları geleneksel kültürle bağlantılı hale getirirken aynı zamanda onları çağdaş sanatın bir parçası haline getirir. (Görsel-11)

Görsel-11: Mutluhan Taş, "Mevlevi Mezar Taşları". T.Ü.A.B.140x180.2015.

Taş'ın eserlerinin arka planını bilinmeyen bir evreni çağrıştıran zengin renk geçişleri (Taş.2012: 118-125) ve kaligrafik düzenlemeler oluşturur. Bu mistik etki, evrenler arası varoluşun ve hayatın ontolojik çözümlemelerini plastik bir ifadeyle sorgulamanın çağdaş dili olarak kabul edilebilir.

Sonuç

Türkler, binlerce yıldır sayısız Devlet ve İmparatorluklar kurmuş kadim bir ırktır. Türk ırkının birbiri ardına kurmuş olduğu medeniyetler elbette ki onların sözlü ve yazılı kültürlerini kuşaktan kuşağa aktarmakta ki beceri ve güçlü töresinden kaynaklanmaktadır denilebilir. Balballar, kadim Türk kültürünün binlerce yıldan günümüze taşınan en önemli unsurlarından biridir. Bu gelenek, İslam öncesinde olduğu gibi İslam sonrasında da evrilerek günümüze kadar gelmiş ve devam etmektedir. Mutluhan Taş, kadim Türk medeniyetinin en önemli kültür varlıklarından olan Balballar ve İslam sonrası gelişen mezar taşlarından yola çıkarak Türk Kültürünün devamlılığı üzerine çalışmalar yapmaktadır. Değişen coğrafyalar, dinler ve kültürel değişimleri ortak paydada buluşturarak gelecek nesillere Türk kültürü, tarihi ve sanatının biricikliği üzerinden mesajlar vermektedir.

Kaynaklar

Akpolat, E., Taş, M. (2023). Türkiye Selçuklu Sultanlarının Pozitif Kimliklendirmesi Ve Yeniden Yapılandırılması. Türkiye Selçukluları Konya Hanedan Türbesindeki Naaşların Tanzimi Projesi, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: Konya.

Arseven, C.E. (1970). Türk Sanatı, Cem Yayınları, İstanbul.

Belli, Oktay. Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

Çoruhlu, Y. (2001). Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten, 95-146.

Dodhöcayeva, L. (1983). "K voprosu proishojdeniya kayrakov", tezisı dokladov vsesoyuznoy nauçnoy konferensii Kultura i iskusstv Kirgizii, A.N. Kg. Ssr, Vıpusk 2, Leningrad.
Efendiyev, Rasim. (1980). Daşlar Danışır, Kençlik Yayınları, Bakü.
Esin, E. (1997). Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar, Akm Yayınları, Ankara.
İba, M.Ş. (2020). "Güncel Heykel Sanatında Büyü Olgusu", Akdeniz Sanat, Cilt 15, Sayı 27.
Kızlasov, İ. (2005). Balbal. Bolşaya Rosiyskaya Ensiklopediya C. Iı. Moskva.
Roux, J. (1994). Türklerin Ve Moğolların Eski Dini. Çev. Aykut K. İşaret Yayınları.
Rustamova, M. (2022). Orta Asya'da Erken İslâmi Dönem Mezar Taşları. Anasay (21), 259-306. Https://Doi.Org/10.33404/Anasay.1111986rişim, 2021).
Taş, M. (2012). "İslam Sanat Felsefesinde Renk Teorisi", İdil, Cilt 1, Sayı 4.
Türker, C. H. (2009). Yenilgiler Balbalı. İstanbul: Simurg Yayınları.

Görsel Kaynakça

Görsel 1,2: ÇORUHLU, Y. (2000). Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten, 95-146.
Görsel 3: https://www.yenicaggazetesi.com.tr/altaylardan-anadoluya-uzanan-gelenek-tuncelide-turkun-damgasi-koc-baslari-274371h.htm.erişim Tarihi. 08.06.2024, 19.05
Görsel 4: https://www.dha.com.tr/foto-galeri/mevlevi-mezar-taslari-mevlana-muzesindeki-gul-bahcesinin-tapu-senedi-2090743/1. Erişim Tarihi: 08.06.2024, 22.16
Görsel 5,6,7: TAŞ, M., AKPOLAT, E. (2023). Türkiye Selçukluları Konya Hanedan Türbesindeki Naaşların Tanzimi Projesi. (Tasnif, Techiz, Tekfin, Tedfin, Adlî Bilimler, Osteoarkeolojik İnceleme, Yeniden Yüzlendirme, 3d, Uygulamalı Heykeltraşlık, Sergileme (2017-2023)), "Türkiye Selçuklu Hanedan Sergisinden Örnekler", OFSET Filmcilik ve Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A. Ş., İstanbul.
Görsel 8,9,10,11: Mutluhan Taş, kişisel arşiv.

REFLECTIONS OF BALBALS AND TOMBSTONES IN TURKISH CULTURE IN MUTLUHAN TAŞ' PAINTINGS

Sümeyye Eylül YILDIRIM, Asuman AYPEK ARSLAN

Abstract

Turkish culture has a unique position in the world with its thousands of years of richness. This culture has been shaped by many symbols, rituals and traditions throughout history. One of these traditions is the figures known as balbals, which have an important place in the life of the Turkish society and are considered protective spirits or spiritual beings. Balbals, which are of great importance in terms of the historical development of Turkish Sculpture art, are pre-Islamic tombstones. It can be said that the post-Islamic tombstone tradition is an evolved form of balbals. Nowadays, artists reinterpret these traditional figures in modern works of art and present them in accordance with today's understanding of art. In this context, the balbals in the works of Turkish painter Mutluhan TAŞ; The common expression language of pre-Islamic and post-Islamic tombstones is important in that it offers a new philosophical and plastic perspective using the tools of modern art. Within the scope of this study, qualitative research techniques were used as a method. In this context, literature searches were made and artist catalogs were examined. Additionally, an artist interview form was prepared. Sources regarding the historical origins and importance of balbals were scanned, a personal interview was held with the artist Mutluhan TAŞ, and determinations were made on the common expression language of the tombstone tradition in Turkish culture.

Key Words: Balbal, Tombstones, Plastic arts, painting, Mutluhan Taş